

Absztrakt

Jelen tanulmány egy rock-metál zenei fesztiválon végzett kutatómunkát mutat be vallásszociológiai szempontból. Az egyre növekvő népszerűségű fesztiválkutatások lehetőséget adnak arra, hogy új értelmezéseket alkalmazzunk ezekre az átmeneti eseményekre. Elemzésemben négy dimenzió által, a tér és idő, a szimbólumok, a közösségi és a személyes élmény által mutatom be a résztvevők élményeit, amelyet korábbi kutatási projektemben „eseményvallásnak” neveztem el. A Fekete Zaj Fesztiválon a tér és idő, a szimbólumok, az emlékezet, a közösségi és személyes élmények jelentésének feltárása egy olyan átmeneti közösséget mutat be, amely vallási jellegű érzéseket, benyomásokat, képeket generál és él át, vallási hovatartozástól függetlenül. Egy liminális, valláson kívüli, ámde vallásszerű jelenséget tár fel.

Abstract

This study presents a fieldwork carried out at a rock-metal music festival from a sociology of religion point of view. The growing popularity of festival research provides an opportunity to apply new interpretations to these temporary events. In my analysis, I present the experiences of the participants through four dimensions: space and time, symbols, community and inward experience, which I called “event religion” in my previous research project. At the Fekete Zaj festival, the exploration of the meaning of space and time, symbols, memory, community and personal experiences presents a temporary community that generates, and experiences religion related (*religionesque*) feelings, impressions, and images, regardless of religious affiliation. It reveals a liminal, religionesque phenomenon, that exists outside traditional religion.

Bevezetés és kitekintés a kortárs kutatásokra

„A fesztiválok elképzelt utópisztikus világokat hoznak létre” – írja Lucia (Lucia 2020: 20, szabad fordítás), amely alapja lehet a manapság egyre növekvő fesztiválkutatások népszerűségének.

Egy fesztivál vagy hasonló esemény nemcsak szociológiai, kulturális antropológiai vagy néprajzi, de vallástudományi szempontból is vizsgálható közeg. Kutatások a témában – a teljesség igénye nélkül – foglalkoznak alternatív és átmeneti közösségek kialakulásával (St John 2001; Kirchner 2011; Gauthier 2014; Nita 2018), az események társadalmi és kulturális szerepével (Tjora 2016; Wang, Kasim és Yu 2020; Gauthier 2021; I. Povedák 2022; Vitos, Graham és Gauthier 2022), vallási, rituális jellegű élmények és tevékenységek megjelenésével (Abdurrohman és Sholeh 2016; Barla 2019; Lucia 2020; Pike 2022), vagy egész eseménykultúrák létrejöttével (St John és Gauthier 2015; Nita és Kidwell 2022). A kutatások jelentős részét áthatja a kulturális és vallási turizmus, a konzumerizmus és marketing, illetve az ellenkultúrák kérdése, azonban az elemzések alapvető mozgatórugója a fesztivál liminális jellege, a közösségformáló és transzformációs ereje.

Vallástudományi szempontból az ilyen események arra mutatnak rá, hogy a valláspótló, -kiegészítő cselekvések egyik fő formája a fesztivál, legyen szó zenei (Lloyd 2020, Gauthier munkái), spirituális (Heidl 2018; 2020) vagy vallási eseményről (K. Povedák 2011). Nemcsak alternatív vallási formákat kínálnak a zene, közösségteremtő erejük vagy spirituális és vallási események esetében kifejezetten erre irányuló programjaik által, de az egyéni vallásosság és a vallási élmény megjelenését is elősegítik (Heidl és Szilárdi 2022). Ez a tanulmány elsősorban egy zenei fesztivál által nyújtott élményekre fókuszál, amelyben szerepet játszik a fesztivál területének, időszakának, közösségének és a megjelenő motívumok, tárgyak egyéni interpretációja.

Ezen kutatás alapjául a Mátrafüred–Gyöngyös határában évente megrendezett Fekete Zaj Fesztivál (Fekete Zaj, 2022) szolgált, amely egy experimentális, techno, metal, rock, underground, alternatív rock zenei vonalat képvisel, kifejezetten egyedi szerepet

¹ Egy zenei fesztivál vallásszociológiai elemzése.

töltve be az országban. A fellépők és zenei stílusok meghatározásában nincs szabály: bárki jelentkezhet a fesztiválra, amelyben csupán a szervezők személyes preferenciái és a helylimit szabhat határt. Mégis, a fesztivál egy kisebb (napi 900-1000 látogató), családi hangulatú közeget hoz létre, amelyben gyermekek, fiatalok és felnőttek egyaránt biztonságban érzik magukat. Az empirikus kutatásban három nap alatt 14 interjú (15 interjúalany részvételével) került felvételre, amelyet résztvevői megfigyelés és személyes beszélgetések egészítettek ki. Résztvevők, önkéntesek, szervezők és a főszervező egyaránt nyilatkoztak.

Korábbi tanulmányaimban egy 'spirituális közege' (Everness Fesztivál) végzett immár 7 éve tartó felmérés adatait elemeztem,² amelyekben más kutatásokhoz hasonlóan abból indultam ki, hogy egy esemény olyan erős közösségi és egyéni élményeket képes generálni, amelyek a vallási, rituális magatartást tükrözik, és egy átmeneti, vallási jellegű (religionesque) közösséget hoznak létre. Ezt a jelenséget kísérleti alapon fesztivállásnak (Heidl 2017; 2018) hívtam, illetve később eseményvallásnak (Heidl 2020; 2023) neveztem el, amelyet mint fogalmi megközelítést és módszert alkalmazok az alternatív, kortárs, átmeneti természetű, eseményalapú vallási jellegű élmények és érzések feltérképezésére és magyarázatára.³ Az eseményvallást olyan jelenségként, érzésként írom le, amely „átmeneti közösséget hoz létre a közös tevékenységek által, egyfajta liminális fázist alkotva, ezáltal a helyszínt és időszakot spirituális jelentőséggel ruházza fel. Ebben az időszakban a személy belső, egyéni és közösségi misztikus élményeket egyaránt átél” (Heidl 2020: 23). A jelenséget négy dimenzióból közelítem meg: a tér és idő, a szimbólumok, a közösségi és a belső élmény dimenziója felől.

Ebben a dolgozatban a Fekete Zaj Fesztivál résztvevőinek élményeit ebből a négy dimenzióból vizsgálom, és az empirikus adatokat szakirodalmi megközelítésekkel magyarázva mutatom be azt az 'utópisztikus világot', amelyet a fesztivál hoz létre, és azokat az élményeket, amelyeket a résztvevők átélnek. Véleményem szerint ezeket az élményeket a nem vallásos, ám vallási jelleggel magyarázható élmények (James 2019) és rezonáns kapcsolatok (Rosa 2019) jellemzőivel lehet megérteni.

² Az Everness fesztiválon a Szegedi Tudományegyetem kutatócsoportjának tagjaként vettem részt.

³ Jelenleg PhD-tanulmányaim keretei közt foglalkozom az 'Event Religion' című kutatással az erfurti Max Weber Kolleg és a Grazi Egyetem cotutelle-programjában.

A fesztivál demográfiai háttere és társadalmi jellemzői

A résztvevők demográfiai adatai alapján a férfi-női jelenlét nagyjából egyforma arányt mutatott (az interjúalanyok között női felülreprezentáció mutatkozott), az átlagéletkor 34,9 év volt. A 35 év feletti jellemzően családjukkal, gyermekeikkel jöttek a fesztiválra, s hasonló arányban jelentek meg a párkapcsolatlan élők és egyedülállók. Iskolai végzettség szempontjából a befejezett egyetemi tanulmányokkal rendelkező, vagy főiskolát végeztek száma volt a legmagasabb. Lakóhely szerint erős volt a Budapesten élők (bejelentett lakcímtől függetlenül), valamint a megyeszékhelyekről érkezettek aránya. Szeged kiemelkedő szerepet játszott, amely a szervezőkhöz való kapcsolódással magyarázható. A résztvevők elsősorban középosztálybeli dolgozó polgárok voltak. A különleges zenei közeg olyan közösséget vonzott magához, amelynek tagjai valamilyen okból kirekesztettnek érezték magukat a hagyományos kulturális trendekből, viselkedésükben és véleménynyilvánításukban gyakran rendszerellenes kritika jelent meg, egyfajta ellenkultúrát létrehozva, amely a transzformációs fesztiválok és zenei közösségek egyik általános jellemzője (D'Andrea 2007; St John és Gauthier 2015; Lucia 2020). A Fekete Zaj követi azokat a trendeket, amelyek lokális és globális problémákra és kérdésekre hívják fel a figyelmet (globális felmelegedés, környezetvédelem, elnyomó politikai rendszerek, konzumerizmus [Gauthier 2014]), és egy olyan átmeneti világot kíván létrehozni, ahol az egyenlőség, a béke, a nyitottság és az egyéni önreprezentáció kerül előtérbe, az ítélkezést és igazságtalanságot háttérbe szorítja. Ez gyakran tabufeszegetéssel (például a szexualitás, vallás(ellenesség) és halál témájával kapcsolatos művészeti kiállítás vagy öltözködés) vagy transzgresszióval (például alkohol és egyéb tudatmódosító szerek használata) jár. Habár az esemény nem kötelezi el magát semmilyen politikai, vallási vagy kulturális mozgalom mellett, a résztvevők hozzáállása a fenti területekhez hasonló. Ez abban is megnyilvánul, hogy a látogatók szabadon kifejezik véleményüket bármilyen témában idegenek előtt is, például a fesztiválhoz tartozó Facebook-csoportban.

A Fekete Zaj vallási jellegű dimenziói

Ebben a fejezetben feltárom az eseményvallásban meghatározott négy dimenziót a Fekete Zaj közegeén alkalmazva. Jelen tanulmány egy későbbi összehasonlító kutatómunka része lesz, amelyben az

eseményvallás alapjául szolgáló Everness Fesztivált, egy katolikus fesztivált és a Fekete Zajt vizsgálom mint újfajta kapcsolódási pontokat az intézményes vallás követőinek, az intézménytől elforduló vallásos vagy spirituális (illetve spirituális, de nem vallásos: SBNR [Erlanson 2000; Casanova 2020]) és a nem vallásos, de vallási jellegű élményeket átélő egyéneknek.

Kutatási kérdésem, hogy a fesztiválokon, illetve egyéb eseményeken átélte élmények magyarázhatók-e vallási jelleggel, ezzel alternatív irányt adva a vallás(talanság) feltérképezésének. Munkám célja, hogy egy olyan empirikusan alkalmazható fogalmi megközelítést és módszert hozzak létre, amely a kortárs meggyőződéseket és élményeket vizsgálhatóvá teszi. A tradicionális vallásra vonatkozó szociológiai kérdések (egyházi hovatartozás, vallásgyakorlat, vallási önbesorolás és istenhit), amelyek nagyobb kutatásokban kerülnek felmérésre (KSH 2014; Nagy 2016), nem adnak elég helyet és figyelmet a vallásukat másképp, vagy éppen belső élményeik által megéliknek, amely problémára már több jeles kutató felhívta a figyelmet (Tomka 2006; Rosta 2008; 2019; Bögre 2017), kezdve Tomka Miklós „maga módján vallásos” kategóriájának bevezetésével, amelyet nagyobb survey-ek használnak, azonban részletesebben nem tér ki rá egy kvantitatív felmérés sem.⁴ Ezen a nyomvonalon elindulva, a „maga módján vallásos” kategóriáját, illetve az alternatív megközelítéseket, például az SBNR kategóriáját továbbgondolva, a New Age, ezoterika, miszticizmus és hasonló felfogások, új vallási mozgalmak figyelembevételével kívánom alkalmazni az eseményvallás kérdéseit. Jelenlegi célom, hogy eseményeken, fesztiválokon alkalmazható kérdéssort (interjú és survey) hozzak létre, amelyek közelebb vihetnek eme, a ma talán legnépszerűbb valláspótló formához. A kvalitatív kérdések kvantitatív kérdésekké való átformázhatósága remélhetőleg a jövőben más kutatásokat is előre tud segíteni.

Ebben a tanulmányban az eseményvallás négy dimenzióját elemzem interjúrészletekkel alátámasztva.⁵

A tér és idő dimenziója

A tér és idő társadalomtudományi értelmezése különösen kiemelt szerepet kap a fesztiválok vizsgálatakor. Az ilyen események fő jellemzője a hétköznapiakból való kiszakadás, egy liminális tér (van Gennep 2019; Turner 2002) létrehozása, amelyben az átmeneti tér és idő adja meg az esemény különlegességét a szereplők számára. Turner a liminalitást mint a rítusok köztes fázisát, állapotát írta le, amely destruktorálja a társadalmat egy átmeneti közösség létrehozásával. Ebben a fázisban előkerülnek a háttérfejezetek, a transzgresszió és eltűnnek a társadalmi státuszok (Máté–Tóth 2014).

A tér vallástudományi értelmezését Kilde szerint négy oldalról lehet megközelíteni (Kilde 2014). A vallástudós először a hermeneutikai megközelítéseket mutatja be, amelyek szubjektív elméleteket takarnak, mint Eliade értelmezése, aki szerint „a tér akkor válik szentté, amikor az isteni (divine), rendszerint isten (god) alakjában, megnyilvánul” (Kilde, 2014: 185, szabad fordítás). A társadalomtudományi megközelítések egyik példája Smith leírása, amely az émikus perspektívától továbblépve arra mutat rá, hogy a szent terek a csoportok általi szakralizálással jönnek létre, az egyén teszi őket szentté tevékenységei vagy értelmezései által. Ezen megközelítések szerint a vallási tér konstruált és esetleges (Kilde 2014). A két megközelítés között a legfőbb különbség, hogy hermeneutikai értelmezésben a tér aktív szereplő, míg a társadalomtudományi megközelítésekben a szereplők teszik azt aktívvá.

A kritikus megközelítésben Kilde bemutatja Lefebvre elméletét, aki a tér és személy (csoport) kapcsolatait keresztül vizsgálja a vallási tereket. Elkülöníti a térrel való mindennapi kapcsolatokat, a tér nyilvános reprezentációit és a tér belső, komplex értelmezését, amely a szimbolikákat, rejtett jelentéseket fedi fel. Lefebvre szerint a tér és idő akkor lesz aktív és produktív, amikor előállít valamit, például egy összejövételt, vagy valamilyen érzelmet generál (Kilde 2014).

Kilde utolsó kategóriája vallástudományi értelmezést és alkalmazhatóságot keres. Kim Knott az emberi testet helyezi középpontba, amely nélkül nincs térbeli értelmezés az ember számára. Szerinte (Lefebvre és Foucault elméleteire építve) a teret annak dimenziói (amelyben a fizikai, mentális és szociális terek összegyűlnek), tulajdonságai (konfiguráció, egyidejűség és kiterjesztés, amelyben a hatalom megtestesül), szempontjai (tehát ahogy

⁴ Gondolok itt a kérdés részletesebb felmérésére. A felmérések elemzései általában adnak valamilyen mélyebb magyarázatot.

⁵ A kvantitatív kérdések egyelőre csak az Everness Fesztiválon kerültek felmérésre. (Heidl 2020) Ezek továbbformázására az interjú kutatások összegzése és összehasonlítása után kerül majd sor.

azt az emberek érzékelik, felfogják és élik) és dinamikája (amely által a tér új társadalmi csoportokat vagy kulturális termékeket hoz létre) szerint kell vizsgálni vallástudományi kutatásokban (Knott 2005). Véleményem szerint a terület és az időszak egy bizonyos szintig aktív szereppel rendelkezik (pl. a természet „ereje”), s emellett a szereplők tevékenysége és értelmezése erősíti ezt a szerepet. Ezért mérhető fel a terület különlegessége az emberi percepció által.

Az idő értelmezésekor Eviatar Zerubavel (Zerubavel 1981) gondolatfolyamatát követve, aki az idő szociológiájába kíván betekintést nyújtani, elmondhatjuk, hogy akárcsak a térnek, az időnek is többretegű szerepe van a társadalom számára. A legalsó réteg az időbeli állandóság, annak lényege, hogy minden eseménynek van időbelisége, akár folyamatosságban, hosszúságban, időbeli elhelyezkedésben és gyakoriságban, amelyek mind társadalmilag konstruáltak. Zerubavel beszámol az időbeosztás társadalmi fontosságáról, a rutinizáció és a naptár szerepéről. A naptár növeli a csoportidentitást, kifejezi az emberi értékeket (például az ünnepek által). Szerinte a vallásos ember számára a naptár elkülöníti a szent és profán időszakokat. A szerző kitér a személyes és a nyilvános időre is, a szociális és az „énidő” elkülönítésére (Lauer 1982).

Michael Stausberg a tér és idő különlegességét a vallási turizmus által közelíti meg, amelyben a turista és a zarándok élménykeresését hasonlítja össze, akik az „énidőt” az utazás által élik meg, számukra különleges vagy 'szentnek' minősített úticélok által (Stausberg 2010).

A fesztivál résztvevői egyfajta átmeneti térbe lépnek, amelyet fizikailag és mentálisan tapasztalnak az esemény időszaka alatt. Ez a terület és időszak különleges atmoszférát sugall a szereplők számára, azonban saját maguk is tesznek azért, hogy különleges legyen.

A Fekete Zajon végzett kutatásban az interjúalanyok kivétel nélkül különleges időszaknak írták le ezt a néhány napot. Arról is beszámoltak, hogy másképp érzékelik az időt, a külvilág és a mindennapi élet nem számít. Néhányan szinte szakralizálták az időszakot, vallási fogalmak említésével.

„Igazából az évnak mindig a csúcseménye. Egy őö... nagyon hamar... vagy nagyon sokára jön el (felnevet), és nagyon hamar eltelik (nevet). Úgyhogy ez kábé nekem egy ilyen »advent az egész év«, és (nevet) itt csúcsonodik ki. Úgyhogy ez egy ilyen szent idő nekem (nevet). Itt... itt másképp telik az idő.” (Férfi, 34, Budapest)

Az időszak véget értével többen a mindennapi életbe való visszatérés nehézségeiről számoltak be

(„poszt-party-depresszió” – nő, 27, Budapest). Sokan szabadságot vettek ki a fesztivál utáni első napra, hogy vissza tudjanak rázódni a mindennapi kerékvágásba. Többen leírták, hogy a közös Facebook-csoportban megjelenő posztok, fényképek segítenek átvészelni a következő heteket.

A területet hasonlóképpen élték meg a résztvevők. Knott gondolatmenetét követve, ahogy az egyén belép a területre, a teste által érzékeli a teret, az irányokat, az illatokat, ezáltal egy teljesen új, liminális világot élve meg. A természet közelségét, a térerő hiányát pozitívumként hozták fel az interjúalanyok. A fesztivált a nyugalom szigeteként jellemezték, távol a civilizációtól, „egy kiszakított világ a világból” (férfi, 48, Győr). Néhányan kialakítottak maguknak egy speciális területet a fesztivál területén belül, ahol a legtöbb időt töltik, egyfajta repetitív, minden évben visszatérő, rituális jelleggel.

„...például a sátrunkat mindig ugyanarra a pontra [tesszük], de nem úgy kábé, hanem mindig ugyanoda, ugyanabba az irányba nyitjuk.” (Nő, 27, Budapest)

A jelentősen Budapesti látogatók számára a természet kiemelkedő szereppel bírt. A természet, mint a vallási érzületek előhozására alkalmas tér, nem egyedülálló jelenség. A vallási turizmus, zarándoklatok egyik fő eleme a természettel való kapcsolódás, az erdők, növények, vizek meditatív jellege, az emberi építmények, tárgyak természetben való elhelyezése különleges kapcsolódási pontot jelent az egyén és hitének tárgya számára. A zarándoklat, turizmus emiatt nemcsak vallásos emberek számára vonzó, hanem a feltöltődni vágyó, önismereti célból vagy mindennapokból való kiszakadás vágyával elindulók számára is (Stausberg 2010; Tan-Yıldırım 2019; Régi-Rátz-Michalkó é. n.).

A Fekete Zaj Fesztiválon a nem vallásosak és a vallást alapvetően elutasítók voltak nagyobb arányban, de előfordultak vallásgyakorlók is. Érdekes volt megfigyelni az interjú során utolsóként feltett, vallási önbesorolásról szóló kérdésre érkezett válaszokat, amelyre nemcsak a hagyományos vallási kategóriák szerint érkezett válasz, hanem a maga módján vallásos, SBNR-értelmezések is megjelentek, és például az egyik interjúalany a természetet írta le vallásaként (nő, 37, Budapest).

A tárgyak és az emlékezés

Mivel a hagyományos vallásokban általában kiemelkedő szerepet játszanak a szimbólumok, tárgyak,

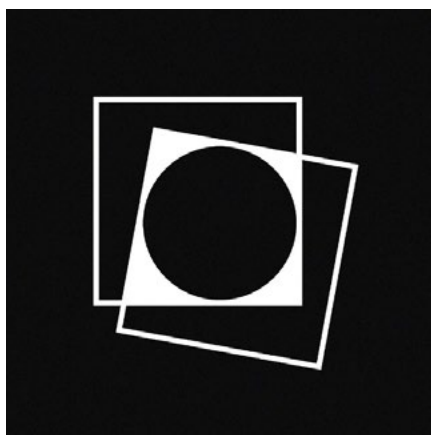
képek, fontosnak tartottam megkérdezni a résztvevőket arról, hogy milyen motívumokat, tárgyakat találnak fontosnak a fesztiválon, illetve van-e valamilyen saját maguk számára fontos jelképük.

Korábbi kutatások kimutatták, hogy egy fesztiválon használt logók, képek, tárgyak (karszalag, re-pohár, táskák és egyéb merchandise termékek) segítenek a közösségérzet, együvé tartozás élményének kialakításában (Kirchner 2011). A fesztiválábrák, fesztiváldizájn nemcsak a szervezői oldalról, a marketing szempontjából fontosak, és a résztvevők nemcsak a fesztivál támogatásának fejében vásárolnak ilyen termékeket (holott ezt az aspektust sem szabad figyelmen kívül hagyni), hanem emlékeik erősítése, a hovatartozás érzésének létrehozása szempontjából is fontosnak tartják a szimbólumokat.

Turner szerint a szimbólumok a rituálék legkisebb egységei, amelyek hatalmas mennyiségű információt tárolnak (storage unit). Ezek az egységek lehetnek „tárgyak, tevékenységek, szavak, kapcsolatok, események, gesztusok vagy térbeli egységek” (Deflem 1991: 5, idézi Turner 1967:19). A szimbólumok társadalmi és vallási értékeket tárhatalnak fel, és képesek megváltoztatni az emberi hozzáállást és viselkedését (Deflem 1991).

A Fekete Zajon nemcsak vallási elemek – gyakran ironikus, szinte már blaszfémikus módon megjelent ábrázolások – jelennek meg például az emberek öltözködésén, kereszt alakú nyakláncként, tetoválásként egyes embereken, de a nem vallási jelképek is különös figyelmet kapnak. Ahogy egy fesztiválon általában, a fesztivál dizájnjá, logója nagyon sok helyen megjelenik.

A Fekete Zaj logójában az a különleges, hogy a dizájn évről évre változik. Alapvetően két négyzetet ábrázol, amelyek egybefonódnak és egy kört zárnak közre (1. ábra).

1. ábra. A Fekete Zaj Fesztivál logója.
Kép forrása: Fekete Zaj Fesztivál –
YouTube, évszám nélkül

Minden év grafikája valamilyen szinten magába foglalja az eredeti ábrát, azonban mindig új képi világot mutat be és másfajta hatást ér el. Alapvetően a fekete, a fehér, illetve a vörös színek dominálnak, de a 2022-es fesztiválon a zöld szín is megjelent az erdőt, természetet szimbolizálva. Az interjúalanyokat, akik megemlézték a logót és annak jelentését, megkérdeztem, számukra mit jelképez a logó. Sokan az összetartozást írták le mint fő jelentést, de volt, aki a holdat látta benne és az éjszakára asszociált, volt, aki az ellentétek kapcsolódását. Ezekben a személyes interpretációkban megmutatkozik, hogy mit jelent a résztvevők számára a Fekete Zaj maga, mivel a főszervező szerint a logónak valójában nincs semmilyen eredeti jelentése.

Szorosan kapcsolódik a témához az *emlékezés*. Az emlékezet segít meghatározni az egyéni és társadalmi szerepet. Az ezzel foglalkozó kutatások és tudományágak bebizonyították, hogy a múlt soha nem marad ugyanolyan, és az emlékezet sokszor meghatározza a jelent és a jövőt. Az egyén emlékezete képes rekonstruálni a múltat és értelmezni a jelent, és meghatározza, hogyan viselkedjünk úgy, hogy az a legjobban tudja szolgálni jövőnket. Szociológiailag az emlékezet az emberi ügyek időbeli dimenzióját hangsúlyozza, a múltékonyság és a megőrzés szempontját (Jedlowski 2001).

Az eseményen vásárolható poharak, táskák, ruházat elsősorban emlékérvzés szempontjából kerülnek megőrzésre. Néhány látogató hazaviszi az egyébként visszaváltható re-poharat vagy táskát, ruházatot vásárol magának az aktuális dizájnából (az állandóan változó dizájn szintén erős marketingfogás, valamint az egyes látogatók támogatni is szeretnék a fesztivált, ezért vásárolnak ilyen tárgyakat vagy akár támogatói pólót), hogy otthonát is berendezze ilyen – elsősorban használati – tárgyakkal. Többen is voltak, akik megemlézték, hogy a munkahelyükön megjelenik a „zajos” pohár vagy egy-egy matrica, amely nemcsak emlékként funkcionál, hanem megmutatja a személy identitását is. A mindennapi életben való használat során az egyén „magával visz egy darabot” a fesztiválból, és néhányan azt is megjegyezték, hogy a karanténidőszak alatt sok esetben segített az ilyen tárgyak, jelképek jelenléte a nehezebb pillanatokban. Voltak, akik szinte rituális jelenséggként írták le az ilyen tárgyak gyűjtését.

„Alapvetően én az otthonteremet telepakolom ilyen tárgyakkal. Mert én olyan környezetben érzem jól magam, ahol így nem tudom... Tarkouszkij mondott ilyesmit, hogy az otthon az a

magánmitológiának a szentélye. Ahol ott vannak az életnek a különböző tárgyi lenyomatai, és kicsit olyan tényleg, minthogyha... úgy a kis... nem tudom, szent tárgyaimmal lennék egy helyen.” (Nő, 27, Budapest)

Nemcsak eseményeken, de más közegekben is gyakori a tárgyak, jelképek vallási szavakkal való jellemzése, akkor is, ha azok nem vallási töltetűek. Ilyen jelenséget láthatunk például a civil vallásnál is (Bellah 1967), ahol adott társadalom a nemzeti zászlóját vagy törvényeit 'szentként' írja le, vallási kötődéstől vagy istenhittől függetlenül.

Különleges figyelmet kapott a fekete szín szerepe is. A látogatók nagy része fekete ruházatban, fekete alapra nyomott zenekari (albumborító, banda) pólóban jelent meg. Néhány interjúalany megjegyezte, hogy kívülről ez elrettentőnek tűnhet, ijesztőnek, azonban ez csak a látszat, valójában a béke, udvariasság, barátságos hozzáállás jellemzi a résztvevőket, itt nem érzik magukat veszélyben, és ha bármi történik, bárkihez fordulhatnak segítségért.

„A gótok⁶ azok feketébe öltözött hippik” – jegyezte meg az egyik interjúalany, aki arról is beszélt, hogy bár a látszat azt sugallhatja, hogy mindenki milyen fekete, sötét és egyforma, valójában itt lehet látni igazán, „hogya a fekete is milyen sok árnyalatban létezhet” (nő, 31, Budapest). A „zaj” szó számára azt az üzenetet hordozza, hogy mindenki lehet önmaga, élhet, lehet hangos, szabadon kifejezheti a véleményét.

Az élmények és a zene

A dolgozat utolsó részében elérkeztünk az élmények vizsgálatához, amelyben két, a közösség és a belső élmény dimenzióját fogom feltárni.

Durkheim és Turner törzsi rituálék alapján fogalmazták meg híres elméleteiket a kollektív pezsgés és a communitas érzésének létrejöttéről a közös tevékenységek által (Durkheim 1964; Turner 1969). A rituálék egy lavinaszerű érzést generálnak az emberekben, amelyet Durkheim az elektromossághoz hasonlított (Máté–Tóth 2012). Turner a korábban már említett liminális fázis kapcsán beszél a communitasról, amely egy kezdetleges, átmeneti közösség, ami a „ritus rendszeréből fakadó tekintélynek” veti alá magát (Máté–Tóth 2014: 135).

Sokan megemlékeztek, hogy az itt lévő, vagy hasonló emberekkel nem találkoznak a hétköznapi életben, esetleg csak hasonló eseményeken. A fesztivál

arra is lehetőséget ad, hogy a több éve ismert emberekkel itt fussanak össze évente egyszer, ami megadja az eseményvallás eseményjellegét. Tehát a közösség mindenképpen átmeneti, megadja az újratalálkozás lehetőségét és élményét, amely általában a naptári ünnepeknek is egy jellemzője.

Bár a fesztiválon megtalálható széles zenei kínálat sokszínűséget mutat, az interjúalanyok leginkább metálfesztiválként jellemezték az eseményt, a fő zenei vonulat ezt az irányt képviselte, és a résztvevők öltözködésük alapján is elsősorban a metál szubkultúrába tartozóként jellemezhetőek. Egy zenei fesztivál elemzése során fontos megemlíteni a zene, ebben az esetben a metálzene elsődleges szerepét, amelynek kutatása nemcsak szociológiai, de vallástudományi körökben is jelentős szakirodalommal büszkélkedhet (Moberg 2009; 2012; Granholm 2011; Scott 2012; 2014; Brown és mtsai. 2016).

A metálzene nemcsak szimbolikájában (például a halál ábrázolása, amely segíti előhozni az egyén „sötét oldalát” [Barratt 2016: 228]), de zenei stílusában is a sötétség, transzgresszió, lázadás tabutémái körül forog. A zene erős, intenzív hangzása egyszerre „lenyűgöző és zavaró” képeket, érzéseket kelt az emberben (Hill 2016: 284), amely segít a transzformálódásban és az érzelmkifejezésben. Sokan egyfajta érzelmi ventilálásként alkalmazzák a zenét. A sírás, kiáltás, ordítás a legelső kifejező eszköz, amelyet az ember használ, és később is élete során ezekkel az eszközökkel érzelmeket, stresszt, haragot, traumákat old fel. Nem véletlen, hogy a metálzene műfajának kedvelői sokszor felszabadultságról számolnak be, a zene meditatív jellegéről. A metálzene hallgatása érzelmileg terápiás hatással bír (Vasan 2016: 266).

A zenei – legyen az metál, rock, pszichedelikus vagy bármilyen stílusú – koncertek mintegy rituáléként működve hozzák létre a közös élményt, valamint a személyes élmények kiteljesedését (Tjora 2016). Azt, hogy a koncerten a tömeg egyfelé irányuló figyelme a vallási szertartásokat tükrözi, az interjúalanyok is felismerték. Az egyik interjúalany egy személyes koncertélményt osztott meg egy korábbi Fekete Zaj Fesztiválról katarzisélményének leírása kapcsán.

„...tényleg olyan volt, mint amikor... olyan lehetett, mint amikor Jézus a tanítványai közé lejött, tehát tényleg amikor lejött az Anna⁷ köztünk, az egy ilyen hihetetlen élmény volt, mint hogyha így meg lettünk volna ott áldva, és tényleg utánozhatatlan volt”. (Férfi, 27, Tatabánya, felekezethez nem tartozó)

⁶ A gót szubkultúra tagjai.

⁷ Anna von Hauswolff svéd zenész és énekes.

A közös élmény mellett az egyéni élményre is érdemes hangsúlyt fektetni. Mivel a közösségi élmény és az egyéni élmény kölcsönösen hatnak egymásra, a liminális élményeket mindkét szinten érdemes vizsgálni. Az egyéni, belső élmények mutatják meg, hogy valóban beszélhetünk-e vallási jellegű élményekről, és nemcsak a környezet és a közösség reflektálja a vallási rítusokat és viselkedést. Ennek megközelítéséhez William James 'misztikus élmény' fogalmát veszem alapul (James 2019). James az intézményes vallástól eltávolodva a személyes, belső élményre koncentrált. Bár kritikusai szerint az egyházak szerepe a vallási élmény kialakulásában nem hagyható figyelmen kívül, az objektív, vallásoktól független megközelítés fontos előrelépés a személyes vallási élmények magyarázatában (Taylor 2003). James arra törekedett, hogy megértse az – általa néha misztikusnak, néha vallásinak nevezett – élmények mibenlétét. Arra akart rávilágítani, hogy a személyes élmények vallástól, hittől, egyháztól függetlenül hasonlóak, és minden ember számára hasonló jellemzőkkel bírnak. Megfogalmazott négy jellemzőt, amelyek ilyen jellegű élményeket takarnak – a kimondhatatlanság, a noetikus minőség, a passzivitás és az átmenetiség jellemzőit. Véleménye szerint egy misztikus élményt nehéz szavakba önteni, annak átélője mégis mélynek és valódinak éli meg, úgy érzi, mintha valamilyen felsőbb hatalom is szerepet játszana benne, és mindezt csupán néhány pillanatig vagy legfeljebb egy, másfél óráig érzi (James 2019). Mivel ezek a jellemzők több interjúban is megjelentek, a vallási jellegű élmények leírásához megfelelő alapot biztosít James elmélete.

James elsősorban irányíthatatlan érzésekről beszél, egy olyan állapotról, amelyben a szereplő nem tudatosan kerül bele, és érzéseit nem képes irányítani. Hasonló vonalon indult el Hartmut Rosa, amikor megfogalmazta rezonanciaelméletét (Rosa 2019). Szerinte a felgyorsult társadalom egyik problémája az, hogy az emberek nem képesek kapcsolódni a körülöttük lévő világgal, közösséggel, helyszínekkel, tárgyakkal, vagy akár önmagukkal, amelynek elidegenedés az eredménye. Ahhoz, hogy megtaláljuk a szépet, a pozitív élményeket, képesnek kell lennünk a rezonanciára. Ő szintén négy jellemzőt fogalmaz meg a rezonáns kapcsolatokról leírására, amelyek hasonlóak James vallási élményéhez. Rosa elsősorban kapcsolatokról beszél, amelyek kétoldalúak: az egyén és élményének tárgya kölcsönösen „megszólítja” egymást, a személy „megérintve” érzi magát, élményének tárgya pedig „válaszol” erre az érzésre. Ezt Rosa önhatékony (self-efficacious)

módként írja le, amelyben a másik szereplő, élő vagy élettelen tárgy aktív szereplőként működik. A rezonáns kapcsolat transzformálja a két szereplőt, a liminális állapothoz hasonlóan kiemeli térből és időből, egy átmeneti kapcsolatot hozva létre. A kapcsolat azonban elérhetetlen, kontrollálhatatlan, nem lehet tudatosan belekerülni, és a szereplők nem tudják megszabni annak hosszúságát vagy végkimenetelét (Rosa 2019). Jameshez hasonlóan Rosa egy irányíthatatlan élményről beszél, amelyet nem könnyű szavakkal kifejezni, leírni, azonban a szereplők számára mégis valóságos. Ezeket a rezonáns kapcsolatokat nemcsak vallási kontextusban, hanem a hétköznapi életben megjelenő élményekben, pillanatokban is meg lehet találni, amely a „jó élet” eléréséhez vezet. Ez a gondolat hasonló Schulze élménytársadalom elméletéhez, aki szerint a szép életet az élménykeresés és -találás határozza meg (Máté-Tóth 2014). Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy mindkét tudós egy felsőközéposztálybeli német társadalmi közegekből érkezik, és elméleteikben ez meg is mutatkozik, ezért általános következtetéseket nem lehet levonni belőle. Ebben a tanulmányban a fesztivál szereplőinek élményeiről szeretnénk mélyebb képet kapni, amelyre az empirikus adatok alapján a fenti elmélet alkalmazhatónak bizonyult.

Akik ilyen fajta érzésekről számoltak be, elsősorban az örömezt, eufóriát, felszabadulást, szabadságot, eksztázist, katarzist, áhítatot, átlényegülést, hálát, boldogságot emelték ki személyes élményeik leírásakor. Sokan beszámoltak arról, hogy gyakran sírnak koncertek közben, úgy érzik, önmaguk lehetnek, kiemelték a meditatív jelleget, és nem kis szerepet kaptak az emlékek is. Volt, aki szürreálisnak nevezte a koncertek közben átélt élményeket, és megjelentek az olyan szlengszavak is, amelyeket általában a kábítószer okozta élmények leírására szoktak használni, mint „elszállás” és „flesselés”. James arra is kitér, hogy a misztikus, vallási élményekhez hasonló érzéseket legjobban a kábítószerhasználat tud kiváltani, ő maga is kísérletezett különböző tudatmódosító szerekkel (James 2019). Az interjúk során kitértünk ezen szerek használatára is. A válaszok alapján azt lehet mondani, hogy bár az alkohol- és egyéb tudatmódosító szerek használata nem tabutéma és nem elítélendő a fesztivál résztvevői között, a legtöbb résztvevő nem, vagy kevésbé fogyaszt alkoholt, tudatosan mértéket tartva. A kábítószerhasználatból egyedül a marihuánafogyasztást említették meg néhányan. Ők kivétel nélkül megjegyezték, hogy a marihuánát

nem keverik alkohollal, és hogy a fent felsorolt érzéseket, élményeket szerhasználat nélkül is képesek elérni, habár a szerhasználat egyértelműen felerősíti és intenzívebbé teszi azokat.

„Az olyan elszállós [zene]... tehát hogy talán azért is könnyű nekem, mert nagyon »női energia« tehát hogy az egy... tényleg nagyon nőies, meg ők is valahogy átadják magukat, elszállnak, és akkor ennyiből tehát nekem is könnyebb. Meszecsinkán⁸ én állandóan [ezt érzem] ... de én szerintem azért könnyen át tudok lényegülni, hogyha olyasmit hallok.” (Nő, 27, Budapest, nem fogyaszt kábítószert)

Azonban a személyes élmény egy másik oldalról is megközelíthető. Csíkszentmihályi Mihály flow-elmélete olyan mértékben terjedt el a mindennapi életben, hogy a flow-érzés már egyéni interpretációkban is megjelenik, eredeti jelentését valamiben megváltoztatva. Eredetileg a flow-érzést Csíkszentmihályi az „optimális érzés” leírására alkalmazta, amely leírásában hasonló Rosa és James megközelítéseihez, azzal a különbséggel, hogy a tökéletes élményt az ember akkor tudja elérni, ha arra tudatosan törekszik. A flow-élményben a személy idő- és térérzékelése átforgatódik, és teljes figyelmet tud szentelni élményének. Ezt akár egy munkafolyamatban is el lehet érni, amikor a személy teljes egészében az előtte álló feladatra tud koncentrálni (Csíkszentmihályi 2001). A mindennapi nyelvhasználatban a flow-élmény értelmezése valamivel közelebb áll ahhoz az irányíthatatlan, megfoghatatlan pozitív érzéshez, amelyről Rosa vagy James beszél, azonban valamivel tudatosabb szinten.

„...én így nagyon szeretem átérezni ezt a flow-érzést, ami így az embert magával ragadja és akkor tényleg bele tud merülni. [...] Úgy ragad magával vagy úgy visz, [...], hogy így kiszakad az ember az időből kicsit. Az a jó koncert, amikor nem azt... nem azt figyelem, hogy mennyi ideig tart, mikor lesz vége, mi lesz a következő, mi volt előtte, hanem csak arra tudok figyelni, hogy ott éppen mi zajlik.” (Nő, 43, Budapest)

Az interjúalanynak hozzátartozott a flow-érzéséhez az emlékek megjelenése, azonban kiemelte, hogy ez általában olyan koncerteken van így, ahol már korábban is ismerte a dalokat. Új, még nem ismert zenekarokat hallgatva az érzések hasonlóak, azonban ott az emlékezés nem játszik szerepet.

Az, hogy az érzést valaki spirituálisnak vagy vallásosnak írja-e le, az egyéni interpretációtól függ. Azonban az élmények jellemzői értelmezésről

8 Meszecsinka: magyar világzenei együttes.

függetlenül vallási jelleget mutatnak. Néhányan ki is emelték ezt a jellemzőt, a koncerteket szertartáshoz, rituáléhoz hasonlítva. A spiritualitás fogalma olyannál és feljött, aki egyébként ateistának vallja magát.

„Egy ilyen örömrzés, eufóriaérzés, az van, tehát nem feltétlenül nevezném spirituálisnak, főleg azért nem, mert meggyőződéses ateista vagyok, szóval ja. Spirituális dolgokkal kapcsolatosan távolságtartó vagyok, nem az én világom, de hát attól még az, hogy az élőzene ereje... Az valahogy ad egy pluszt.” (Férfi, 38, Szeged)

„Egyszer azt beszéltek, hogy van egy-két előadó, akik szinte olyan, mintha egy szertartásra menne az ember, vagy egy rituálét élne meg. És az, hogy együtt szinte egy ilyen rituálét látunk és élünk át, abból fennmarad egy ilyen... erős kapcsolat. [...] Álltunk szótlánul és csak megöleltük egymást utána, mert annyira zsigeri élmény volt az a koncert, hogy... hogy nem voltak szavak. Csak így egymásra néztünk és ugyanazt éreztük. És ez olyan, hogy nem gyakran fordul elő szerintem...” (Nő, 31, Budapest)

Az, hogy miben mutatkozik meg a „felsőbb hatalom” jelenléte, szintén egyénekenként változó. Volt, akinek ez a természetet jelentette, az univerzumot, energiákat, és volt, aki a hanghullámok rezgését a Szentlélekhez hasonlította. Amit ki lehet emelni, hogy a résztvevők többnyire felismerték az élmények hasonlóságát, és ezáltal is tudtak egymáshoz kapcsolódni. Az interjúalany, aki a Szentlélek és a zene hanghullámjainak hasonlóságáról beszélt, így fogalmazott:

„K: Le tudod írni, mit érzel az ilyen élmények közben?”

V: Leginkább a hálát, a kapcsolódást... valami olyasmit, hogy... hogy itt mindenki valami hasonlót érez, mint én, csak maximum nem ugyanazokkal a fogalmakkal írja le.” (Nő, 27, Budapest)

Összefoglalás

A zenei események, fesztiválok vallásszociológiai vizsgálata egyre gyakoribb a kortárs kutatásokban. Ezen terület feltárása olyan témákat foglal magába, mint az ellenkultúrák megjelenése, a transzformációs fesztiválok, a spiritualitás új formái, a liminális közösségek, vagy a globalizációs és fogyasztói hatások.

A tanulmányban a kortárs vallási jellegű és fesztiválkutatásokhoz kapcsolódva fejtettem ki egy esettanulmányt a Mátrában megrendezett Fekete Zaj Fesztiválról. Elemzésemben négy dimenziót követtem, amelyet kutatási projektemben „eseményvallásnak” nevezek.

Az eseményvallás, mint a fesztiválkultúrák egy aspektusa, a résztvevők élményeiben jelenik meg. A Fekete Zaj Fesztiválon a tér és idő, a szimbólumok, az emlékezet, a közösségi és személyes élmények jelentésének feltárása egy olyan átmeneti közösséget mutat be, amely vallási jellegű érzéseket, benyomásokat, képeket generál és él át. A hétköznapokból való kiszakadás, a határok áthágása segít az egyén önreprezentációjában, a nyugalom és béke megtalálásában. A zenei programokon való részvétel a törzsi és vallási rituálékat tükrözi, amelyek elemei a személyes élményben is megjelennek, például a vallási élményhez való hasonlításban.

Az eseményvallás megmutatja, hogy a kortárs fesztiválokra való részvétel egyfajta individuális, élményközpontú, valláspótló cselekvésként értelmezhető, amely alátámasztja azokat a kutatásokat, amelyek a kortárs vallásosságot alternatív módon közelítik meg, a személyes, privát szférát helyezve középpontba, ezzel bemutatva, hogy a vallásosság és a vallási élményhez való hozzáállás átértelmeződik és átforgalmazódik a mai társadalomban.

A vallásosság privát értelmezése és kutatása kifejezetten fontos szerepet játszik manapság, ezzel bemutatva azt a vallási transzformációt, amely korunkat jellemzi. Véleményem szerint a vallásosság szabadabb, spektrumszerű értelmezése és az, hogy a vallástudományi és szociológiai közegekben is teret adunk az alternatív megközelítéseknek és a vallási jelleggel magyarázható élményeknek, egy befogadóbb társadalomhoz vezethet.⁹

⁹ A kutatást a DFG által finanszírozott International Graduate School „Resonant Self-World Relations in Ancient and Modern Socio-Religious Practices” (GRK 2283) keretében, a Max Weber Centre for Advanced Cultural and Social Studies és a Grazi Egyetem együttműködésében végezték.

Felhasznált irodalom

- Abdurrohman, Nurun Sholeh 2016 „The Religion of Festival (Case Study on The Celebration of The Prophet’s Birthday in East Lombok)”. In Proceedings of the 1st UPI International Conference on Sociology Education (UPI ICSE 2015). Bandung, Indonesia: Atlantis Press. <https://doi.org/10.2991/icse-15.2016.53>.
- Barla, Amrit 2019 „Contextualizing Religion and Festival in Transition”: 7.
- Barratt, Claire 2016 „Death Symbolism in Metal Jewelry: Circuits of Consumption from Subculture to the High Street”. In Global Metal Music and Culture: Current Directions in Metal Studies, szerkesztette Andy R. Brown, Karl Spracklen, Niall Scott, és Keith Kahn-Harris. Routledge Studies in Popular Music. New York ; London: Routledge.
- Bellah, Robert N. 1967 „Civil Religion in America”. Daedalus 96 (1, Religion in America – Winter 1967): 1–21.
- Bögre Zsuzsanna 2017 „Átmeneti» kategóriák erősödése az ifjúság vallásos önjellemzésekor”. METSZETEK 6 (3): 31–46. <https://doi.org/10.18392/metsz/2017/4/3>.
- Brown, Andy R., Karl Spracklen, Niall Scott, és Keith Kahn-Harris szerk. 2016 Global Metal Music and Culture: Current Directions in Metal Studies. Routledge Studies in Popular Music. New York; London: Routledge.
- Casanova, José 2020 „Conditions of Belief and Unbelief in Our Global Secular Age”. Manuscript előadás Templeton Project, Dominican Monastery, Prague.
- Csikszentmihályi Mihály 2001 Flow. Az áramlat. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- D’Andrea, Anthony 2007 Global Nomads: Techno and New Age as Transnational Countercultures in Ibiza and Goa. International Library of Sociology. London; New York: Routledge.
- Deflem, Mathieu 1991 „Ritual, Anti-Structure, and Religion: A Discussion of Victor Turner’s Processual Symbolic Analysis”. Journal for the Scientific Study of Religion 30 (1): 1. <https://doi.org/10.2307/1387146>.
- Durkheim, Emile 1964 The Elementary Forms of the Religious Life. London: George Allen & Unwin Ltd.
- Erlanson, Sven 2000 Spiritual but Not Religious: A call to Religious Revolution in America. Iuniverse Inc.

- „Everness Fesztivál”. é. n. Elérés 2022. szeptember 1. <https://www.everness.hu/fesztival>.
- „Fekete Zaj”, 2022. 2022. augusztus 17. <https://www.feketezaj.hu/>.
- „Fekete Zaj Fesztivál – YouTube”. é. n. Elérés 2022. szeptember 8. https://www.youtube.com/channel/UC9Vxx_s2kCjucbMKIVuF6g?app=desktop.
- Gauthier, François 2014 „Intimate Circles and Mass Meetings. The Social Forms of Event-Structured Religion in the Era of Globalized Markets and Hyper-Mediatization”. *Social Compass* 61 (2): 261–71. <https://doi.org/10.1177/0037768614524326>.
- . 2021 „Authenticity, Consumer Culture and Charismatic Authority”. *Studies in Religion/Sciences Religieuses* 50 (1): 27–49. <https://doi.org/10.1177/0008429820920885>.
- Gennep, Arnold van. 2019 *The Rites of Passage*, Second Edition. Szerkesztette David I. Kertzer. Fordította Monika B. Vizedom és Gabrielle L. Caffee. University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226629520.001.0001>.
- Granhölm, Kennet 2011 „Sons of Northern Darkness”: Heathen Influences in Black Metal and Neofolk Music 1”. *Numen* 58 (4): 514–44. <https://doi.org/10.1163/156852711X577069>.
- Heidl, Sára Eszter 2017 „Fesztiválvallás. Vallási dimenziók az Everness Fesztivál résztvevőinek körében”. In Szeged: Szegedi Tudományegyetem. Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar. Alapszakos szakdolgozat. Kézirat.
- . 2018 „Vallási dimenziók az Everness Fesztivál résztvevőinek körében”. In *Vallásdömping. Ezoterika, spiritualitás és New Age az alkalmazott valláskutatás perspektívájából*, szerkesztette Réka Szilárdi. Szeged.
- . 2020 „Event Religion. Kísérlet az Everness Fesztivál vallási dimenzióinak felmérésére”. In Szeged: Szegedi Tudományegyetem. Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar. Mesterszakos szakdolgozat. Kézirat.
- . 2023 „Event Religion. Az Everness Fesztivál vallási dimenziói és azok értelmezése”. *Vallástudományi Szemle*, megjelenés folyamatban (január).
- Heidl, Sára Eszter, és Réka Szilárdi 2022 „Privát vallásosság, spirituális közösség – Az Everness fesztivál résztvevőinek vallási/spirituális dimenziói”. *Erdélyi Társadalom*, 20. évfolyam, 1. szám: 81–96.
- Hill, Rosemary Lucy 2016 „Masculine Pleasure? Women’s Encounters with Hard Rock and Metal Music”. In *Global Metal Music and Culture: Current Directions in Metal Studies*, szerkesztette Andy R. Brown, Karl Spracklen, Niall Scott, és Keith Kahn-Harris. Routledge Studies in Popular Music. New York; London: Routledge.
- James, William 2019 *A vallási élmény változatai*. Fordította Eszter Babarczy. Budapest, Osiris.
- Jedlowski, Paolo 2001 „Memory and Sociology. Themes and issues”. *Time & Society*, 10 (1): 29–44.
- Kilde, Jeanne Halgren 2014 „Approaching Religious Space: An Overview of Theories, Methods, and Challenges in Religious Studies”. *Religion & Theology* 20 (3–4): 183–201. <https://doi.org/10.1163/15743012-12341258>.
- Kirchner, Babette 2011 *Eventgemeinschaften. Das Fusion Festival und seine Besucher*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften. <https://doi.org/10.1007/978-3-531-93187-6>.
- Knott, Kim 2005 „Spatial Theory and Method for the Study of Religion”. *Temenos – Nordic Journal of Comparative Religion* 41 (2). <https://doi.org/10.33356/temenos.4778>.
- KSH 2014 2011. évi népszámlálás. Szerkesztette Csordás Gábor. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- Lauer, Robert H. 1982 „Eviatar Zerubavel»: Hidden Rhythms (Book Review)”. *Social Forces*, sz. Dec 1, 1982 61, 2; ProQuest: 612.
- Lloyd, Tio 2020 „Understanding Burning Man through Fundamental Religious Studies Theories”. *SummerResearch*. 376., 27.
- Lucia, Amanda J. 2020 *White Utopias. The Religious Exoticism of Transformational Festivals*. Oakland, California: University of California Press.
- Máté-Tóth, András 2012 „Durkheim és a kollektív pezsgés”. <http://www.arts.u-szeged.hu/vallastudomany/prof-dr-mate-toth-andras/collective-effervescence>.
- . 2014 *Vallásnézet. A kelet-közép-európai átmenet vallástudományi értelmezése*. Kolozsvár, Korunk – Komp-Press.
- Moberg, Marcus 2009 „Popular Culture and the ‘Darker Side’ of Alternative Spirituality The Case of Metal Music”. *Postmodern Spirituality*, sz. Vol. 21 (2009): 19. <https://doi.org/10.30674/scripta.67347>.

- . 2012 „Religion in Popular Music or Popular Music as Religion? A Critical Review of Scholarly Writing on the Place of Religion in Metal Music and Culture”. *Popular Music and Society*, sz. 35:1: 113–30. <https://doi.org/10.1080/03007766.2010.538242>.
- Nagy Ádám 2016 *Margón kívül magyar ifjúságkutatás, 2016: tanulmánykötet*. Budapest Excenter Kutatóközpont.
- Nita, Maria 2018 „Christian Discourses and Cultural Change: The Greenbelt Art and Performance Festival as an Alternative Community for Green and Liberal Christians”. *Implicit Religion* 21 (november): 44–69. <https://doi.org/10.1558/imre.37354>.
- Nita, Maria, és Jeremy H. Kidwell, szerk. 2022 *Festival Cultures: Mapping New Fields in the Arts and Social Sciences*. Cham: Springer International Publishing. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-88392-8>.
- Pike, Sarah M. 2022 „Do Avatars Weep? Ritual and Sacred Space at Virtual Burning Man”. *Religion* 52 (2): 199–213. <https://doi.org/10.1080/0048721X.2022.2051801>.
- Povedák István 2022 „»Come, Look and Hear How the Past Has Been and the Future Will Be!« Festival Culture and Neo-Nationalism in Hungary”. In *Festival Cultures. Mapping New Fields in the Arts and Social Sciences*, szerkesztette Maria Nita és Jeremy H. Kidwell. E-Book: Palgrave Macmillan.
- Povedák Kinga 2011 „The Inner and Outer Character of Contemporary Christian Music”. In *The Inner and the Outer*, szerkesztette Mare Köiva. Tartu: Estonian Literary Museum.
- Régi Tamás, Rácz Tamara és Michalkó Gábor. é. n. „Turizmus és transzformáció”, 23.
- Rosa, Hartmut 2019 *Resonance. A Sociology of Our Relationship to the World*. Medford, MA: Polity Press.
- Rosta, Gergely 2008. „Secularization or privatization? Changes in religiosity in Hungary in the decade and a half after the regime change”. In *What is hidden and what is visible. Studies for Ferenc Gereben's 65th birthday*, szerkesztette M Császár és Gergely Rosta, 441–53. Budapest, Piliscsaba: Pázmány Social Science No. 10. PPKE BTK Institute of Sociology.
- . 2019 „Szekularizáció? Deszekularizáció? Merre tart a vallási változás a világban?” *Magyar Tudomány*, június. <https://doi.org/10.1556/2065.180.2019.6.2>.
- Scott, Niall 2012 „Heavy Metal and the Deafening Threat of the Apolitical”. *Popular Music History* 6 (1): 224–39. <https://doi.org/10.1558/pomh.v6i1/2.224>.
- . 2014 „Seasons in the Abyss: Heavy Metal as Liturgy”. *DISKUS* 16 (1): 12. <https://doi.org/10.18792/diskus.v16i1.2>.
- St John, Graham 2001 „Alternative Cultural Heterotopia and the Liminoid Body: Beyond Turner at ConFest”. *The Australian Journal of Anthropology* 12 (1): 47–66. <https://doi.org/10.1111/j.1835-9310.2001.tb00062.x>.
- St John, Graham és François Gauthier 2015 „Burning Man's Gift-Driven, Event-Centred Diaspora”. *Revue Du MAUSS Permanente*, 10.
- Stausberg, Michael 2010 *Religion and Tourism: Crossroads, Destinations and Encounters*. Kindle.
- Tan, Fatma Zehra és Canan Yıldırım 2019 „Faith Tourism: Contribution to Substation of Kastamonu”. *International Journal of Contemporary Tourism Research*, június, 83–91. <https://doi.org/10.30625/ijctr.556508>.
- Taylor, Charles 2003 *Varieties of Religion Today. William James Revisited*. Harvard University Press.
- Tjora, Aksel 2016 „The Social Rhythm of the Rock Music Festival”. *Popular Music* 35 (1): 64–83. <https://doi.org/10.1017/S026114301500080X>.
- Tomka Miklós 2006 *Vallás és társadalom Magyarországon. Köt. 4. Pázmány Társadalomtudomány*. Budapest, Loisir Könyvkiadó Kft.
- Turner, Victor 1969 *The Ritual Process. Structure and Anti-Structure*. New York: Aldine De Gruyter.
- . 2002 *A rituális folyamat. Struktúra és antistruktúra*. A Rochesteri Egyetemen 1966-ban tartott Lewis Henry Morgan-előadások. Osiris könyvtár – Antropológia, néprajz. <https://www.szaktars.hu/osiris/view/turner-victor-a-ritualis-folyamat-struktura-es-antistruktura-a-rochesteri-egyetemen-1966-ban-tartott-lewis-henry-morgan-eloadasok-osiris-konyvtar-antropologia-neprajz-2002/?pg=110&layout=s>.
- Vasan, Sonja 2016 „Gender and Power in the Death Metal Scene: A Social Exchange Perspective”. In *Global Metal Music and Culture: Current Directions in Metal Studies*, szerkesztette Andy R. Brown, Karl Spracklen, Niall Scott, és Keith Kahn-Harris. *Routledge Studies in Popular Music*. New York ; London: Routledge.

Vitos, Botond, St John Graham és François Gauthier 2022 „Burning Man in Europe: Burns, Culture and Transformation”. In Festival Cultures: Mapping New Fields in the Arts and Social Sciences, by Maria Nita és Jeremy H. Kidwell. Cham: Springer International Publishing.

Wang, Kuo-Yan, Azilah Kasim és Jing Yu 2020 „Religious Festival Marketing: Distinguishing between Devout Believers and Tourists”. Religions 11 (8): 413. <https://doi.org/10.3390/rel11080413>.
Zerubavel, Eviatar 1981 Hidden Rhythms. Schedules and Calendars in Social Life. Berkeley ua.: University of California Press.

Fotó: Fortepan / Budapest Főváros Levéltára / Klösz György fényképei